

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Ռոզա Պողոսի Հովհաննիսյան, գիտաշխատող
ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն
Հայաստանի Հանրապետություն
E-mail: vard-rosa@mail.ru, **orcid**: 0009-0009-7553-7797

Information about the author

Roza Hovhannisyan Poghos
Researcher of the Scientific Research Center of the NAS RA
Republic of Armenia
E-mail address: vard-rosa@mail.ru, **orcid**: 0009-0009-7553-7797

Информация об авторе

Роза Погосовна Оганнисян, научный сотрудник
Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА
Республика Армения
E-mail адрес, vard-rosa@mail.ru, **orcid**: 0009-0009-7553-7797

ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԱՐԳԵԼԱՆՈՑ-ՍՐԲԱՎԱՅՐԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀՈՒՄ

Լուսինե Պեպրոսյան

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն

Ամփոփում

Նախաբան. Աքադի թագավոր Նարամ-Սուենը (մ. թ. ա. 2236-2220թթ.) թողել է մի կարճ արձանագրություն դեպի հյուսիսային Տիբար լեռ ձեռնարկած արշավանքի մասին, որտեղ նա մի վայրի ցուլ էր տապալել և նվիրել էնիլ աստծուն՝ իր հորը: Մեթոդներ և նյութեր. Աշխատանքում կիրառվել է հետազոտման պատմահամեմատական և պատմահամակարգային մեթոդը, օգտագործվել են հունահռոմեական և հայ պատմիչների երկերում առկա նյութերը, «Աշխարհացոյց»-ը, «Գահնամակ»-ը, «Ջորանամակ»-ը, պատմաբանների աշխատություններ: Վերլուծություն. Հոդվածում տեղորոշել ենք Տիբար լեռան գտնվելու վայրը՝ քննության առնելով «Գահնամակ»-ում և «Ջորանամակ»-ում հիշատակված նախարարական տների տիրույթների տեղադրության հարցերը և դրանց առնչությունները սրբավայր-որսատեղիներին: Արդյունքներ. ա/ Աքադի Նարամ-Սուեն թագավորի հիշատակած Տիբար լեռը գտնվել է Մեծ Հայքի Կորճայք նահանգի Որսիրանք գավառում: Այն սրբազան լեռ էր և ծառայում էր որպես որսատեղի: Այստեղ էր Նարամ-Սուենը ապօրինի որսի ժամանակ սպանել Արևի Աստծուն նվիրված սուրբ ցուլին: բ/ Որսիրանք գավառը եղել է համանուն տոհմի տիրույթը: Արտոնյալ որսի համար լիազորված էր միայն այս տոհմը, որի կալվածքը, ինչպես պարզվեց, գտնվել էր Նարամ-Սուենի արշավուղու վերջնամասում: Նախարարական մյուս տոհմերի տարածքները գտնվում էին Նարամ-Սուենի երթուղուց հեռու:

Բանալի բառեր՝ *Տիբար, լեռ, ցուլ, սրբավայր, արգելանոց, որսադեղի, նախարարություն, Որսիրանք, Աղբակ, «Գահնամակ», «Ջորանամակ»*

ANCIENT SANCTUARIES-RESERVES IN THE ARMENIAN HIGHLAND

Lusine Petrosyan

Shirak Center for Armenological Studies of the NAS RA
Republic of Armenia

Abstract

Introduction: The King of Akkad Naram-Suen (in 2236-2220 BC) left a brief record of an expedition to the northern mountain Tibar, where he cut down a wild bull and dedicated it to the god Enlil-his father. **Methods and materials:** the paper uses a historical-comparative and historical-systematic method of research, using materials available in the works of Greco-Roman and Armenian authors, "Ashkharatsoits" (atlas of the Armenia), The local table of Armenian feudal lords ("Gahnamak", "Zorana-mak") and the works of historiographers. **Analysis:** In the article, we have localized the Mount Tibar, taking into account the location of the possessions of the feudal lords families mentioned in "Gahnamak" and "Zorana-mak", and their connection with the reserved hunting grounds. **Results:** a) Mount Tibar, mentioned by the Akkadian King Naram-Suen, was located on the territory of Historical Armenia in the province of Korchaik. It was a sacred mountain in the gavar of Vorsirank (in the province of Korchaik) and served as a hunting ground in the mountains. Here the King of Akkad Naram-Suen (during an illegal hunt) killed a sacred bull dedicated to the God of the Sun; b) the uezd of Vorsirank was the ownership of the eponymous Nakharar family. Only this family was authorized for privileged hunting, whose ownerships turned out to be on the way of Naram-Suen. The ownerships of other privileged Nakharar families were located far from Naram-Suen campaign route.

Keywords: *Tibar, mountain, bull, sanctuary, reserve, hunting grounds, Nakharar families, Vorsirank, Albak, «Gahnamak», «Zorana-mak»*

ДРЕВНЕЙШИЕ ЗАПОВЕДНИКИ-СВЯТИЛИЩА НА АРМЯНСКОМ НАГОРЬЕ

Лусине Петросян

Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА
Республика Армения

Аннотация

Введение: Аккадский царь Нарам-Суэн (2236-2220 гг. до н.э.) оставил краткую запись об экспедиции к северной горе Тибар, где он повалил дикого быка и посвятил его богу Энлилю, своему отцу. **Методы и материалы:** В работе использован историко-сравнительный и историко-систематический метод исследования, использованы материалы, имеющиеся в трудах греко-римских и армянских авторов (атлас Армении «Ашхарацойц», таблицы армянских нахараров «Гахнамак», «Зоранамак» и труды историографов. **Анализ:** В статье мы локализовали местонахождение горы Тибар с учетом вопросов расположения владений нахарарских домов, упомянутых в «Гахнамаке» и «Зоранамаке», и их связи с заповедно-охотничьими угодьями. **Результаты:** а) Гора Тибар, о которой упоминает аккадский царь Нарам-Суэн, находилась на территории исторической Армении в провинции Корчайк. Это была священная гора в уезде Ворсиранк (в провинции Корчайк) и служила как охотничьи угодья в горах. Именно здесь царь Аккада Нарам-Суэн во время незаконной охоты убил посвященному Богу Солнца священного быка. б) Уезд Ворсиранк был владением одноименного нахарарского рода. Только этот род был уполномоченным для привилегированной охоты, владения которого оказались на пути Нарам-Суэна. Владения других привилегированных нахарарских родов располагались далеко от пути похода Нарам-Суэна.

Ключевые слова: *Тибар, гора, бык, святилище, заповедник, охотничьи угодья, нахарарство, Ворсиранк, Албак, Гахнамак, Зоранамак*

ՆԱԽԱԲԱՆ. Աքադի թագավոր Նարամ-Սուենը (մ. թ. ա. 2236-2220 թթ.) դեպի հյուսիսային Տիբար լեռ ձեռնարկած արշավանքի մասին թողել է մի կարճ արձանագրություն, որի հին բաբելոնյան երկու կրկնօրինակները հայտնաբերվել են Նիպպուր քաղաքի պեղումների ժամանակ [12, էջ 158]: Դրանց ճշգրտված անգլերեն թարգմանությունից հայերեն է թարգմանել Ա. Մովսիսյանը: Արձանագրությունում ասված է. «[Նարամ]-Սուենը՝ [արք]ան (աշխարհի) չորս [կողմերի], երբ նա հաղթեց Խարշամաթ երկրին և Տիբա[ր] լեռան վրա անձամբ վայրի ցուլ տապալեց, նա իր պատկերը քանդակեց և նվիրեց Էնիլ աստծուն՝ իր հորը: Ով որ ջնջի այս արձանագրությունը, թող Էնիլ և Շամաշ աստվածները պատառոտեն նրա հիմքերը և ոչնչացնեն նրա սերունդը» [12, 158-159]:

Ասորեստանի Սալմանասար 1-ին թագավորը (մ. թ. ա. 1274-1245 թթ.) իր գահակալման հենց առաջին տարում արշավել էր Հայկական Տավրոսի արևելյան մասի ցեղերի դեմ: Նա արձանագրել է. «Ուրուատրիները ըմբոստացան իմ դեմ: Ձեռք կարկառեցի Աշշուրին և մեծ աստվածներին՝ իմ տերերին: Իմ զորքի հավաքը կազմակերպեցի (և) նրանց ամուր լեռնաշղթաները ես բարձրացա: Խիմմե, Ուատկուն, Մաշգուն (Բարգուն), Սալուա, Խալիլա, Լուխա, *Նիլիպասիս* և Զինգուն՝ նրանց ութ երկրներին և նրանց աշխարհագրորդներին ես հաղթեցի: Նրանց 51 քաղաքները քանդեցի, այրեցի. նրանց ռազմավարը, նրանց ունեցվածքը հափշտակեցի. բոլոր ուրուատրիներին երեք օրում խոնարհեցրի իմ տիրոջ՝ Աշշուրի ոտքերի առաջ» [23, արձ. N 2; 9, էջ 14]: Լեռնցի ուրուատրիների ութ երկրներից նախավերջինը՝ Nilipahri-ն, տեղադրվում է այն նույն տարածքում, որտեղ Մեծ Հայքի Որսիրանք գավառն էր [6, քարտեզ] և, մեր կարծիքով, Նարամ-Սուենի հիշատակած *Տիբար* լեռը:

1. Տիբարը որպես սրբազան լեռ և արգելոց-որսատեղի

Ինչպես տեսանք, արձանագրության մեջ Հայկական Տավրոս արշաված Միջագետքի բռնակալ թագավորն առավել կարևոր է համարել ոչ թե Խարշամաթ (արտասանությունը վերջնականապես ճշտված չէ) երկրի գրավումը, այլ նրա՝ Տիբար լեռան վրա ցուլ սպանելը: Իսկ ինչու՞ էր ցուլ սպանելն այդքան կարևորվել թագավորի կողմից: Մեր կարծիքով պատճառը հետևյալում է: Տիբար լեռան ցուլերը համար-

վել են աստվածներին ձոնված, հետևաբար, աչքի էին ընկնելու իրենց խոշորությամբ և կատաղի բնույթով: Պլուտարքոսի վկայությամբ, աստվածներին ձոնված երինջներ և ցուլեր կային Եկեղյաց գավառում, որտեղ՝ Երիզա քաղաքում, գտնվում էր Անահիտ/Արտեմիս դիցուհու տաճարը: Հռոմեամետ պատմիչի ասելով մ. թ. ա. 69 թ. հռոմեական զորավար Լուկուլլոսի՝ Մեծ Հայք ներխուժելիս Եփրատ «գետն անցնելու ժամանակ նրան երևաց կարևոր մի նախանշան: Այստեղ արածում էին սրբազան երինջները պարսկական Արտեմիսի, որին բարբարոսները (իմա՛ հայերը – Լ. Պ.), որ ապրում էին Եփրատի մյուս ափին, ավելի էին պաշտում, քան մյուս աստվածներին: Նրանք այս երինջներից օգտվում էին միմիայն զոհաբերությունների համար... Բարեհաջող գետանցի համար Լուկուլլոսը *զոհաբերեց նաև Եփրատին մի ցուլ*» [10, էջ 96; 26, XXIV, 2-8]: Որ Նարամ-Սուենի սպանած Տիբար լեռան ցուլը ևս սրբազան է համարվել և, հավանաբար, ձոնված է եղել Արևի աստծուն, կարելի է կռահել նրանից, որ արձանագրության վերջում նա հիշատակում է իր պաշտած Էնիլ և Շամաշ աստվածներին, որոնցից առաջինին «նա՛» որպես որդին հորը, իր պատկերը քանդակեց և նվիրեց», իսկ երկրորդին, բնականաբար, հաճոյացել էր՝ որպես Շամաշ արևաստծու հետ նույնական համարված թագավոր, վայրի ցուլ զոհաբերելով [13, էջ 158-159; 25, էջ 154-157; 11, էջ 308]:

Փաստորեն Նարամ-Սուենը սրբապղծություն էր կատարել սրբազան ցուլ սպանելով: Դրանք տեղական Արևի աստծուն զոհաբերելու համար նախատեսված ցուլեր են եղել: Այլ բան չէր էլ կարելի սպասել Շումեր-Աքադի պաշտամունքի կենտրոն Նիպպուր քաղաքն ավերած և իրեն աստված հռչակած (ձևականորեն դա եղել է Աքադի բնակիչների որոշումը) անձից: Ըստ այսմ, պատահական չէ, որ Աքադական աշխարհակալության ներսում սրբապիղծ բռնակալ արքայի դեմ սկսված ապստամբության գլուխ կանգնած էր հին քրմությունը [24, էջ 78-79], իսկ նրա դեմ հարևանների ստեղծած հարձակողական դաշինքը գլխավորում էին Հայկական լեռնաշխարհի հարավի բնակիչ լեռնցի կուտիները [13, էջ 81-83; 9, էջ 15]: Վերջիններիս դեմ ելած Նարամ-Սուենի բանակը պարտություն կրեց, բռնակալ և սրբապիղծ արքան սպանվեց, իսկ նրա տերությունը հետզհետե նվաճվեց լեռնականնե-

րի կողմից: Ճակատամարտում Նարամ-Սուենի սպանվելու փաստը կարող է իր որոշակի հետքը թողած լինել հայոց ավանդագրույցներում Հայկի կողմից «զաստուածակարծեալ հսկայ» [4, էջ 5] Բելի սպանության դրվագի վրա: [12, գիրք Ա, գլ. Ժա]

Տիրար լեռան վրա սրբազան ցուլ սպանած Նարամ-Սուենը հավանաբար ավերել էր նաև որսատեղը: Այդ սրբապղծությունը անմոռանալի հիշատակ էր թողել «Սասնա ծռեր» դյուցազնավեպում, որի մի շարք պատումներում Մեծ Մհերի Ծովասարի (Սև սարի) որսատեղին ավերողի դերում հանդես է գալիս հարավցի բռնակալ Բաղդադի խալիֆի հետնորդ Մարամելիքը: Այդպիսի պատումներից մեկում պառավի արտում լոր որսացող պատանի Դավթին նա ասում է.

«Քու խոր չունի՞ ավղուշի տեղ,

Որ պառավի կուրկի մեջ ավղուշ կ'էնիս:

Ասաց. - Պանոս, իմ խոր ավղուշի տեղ վար տեղն ի:

Ասաց. - Քու խոր ավղուշի տեղ Ծովասարն ի.

Վոր քո խեր մեռիք ի, Մարա Մելիք հեպ ի կտրի»:

[17, էջ 845; 16, էջեր 180-181, 343, 402, 562-564, 621, 797, 999, 1046]

Հին աշխարհի սրբազան արգելանոցները միևնույն ժամանակ աստվածների որսորդությունն ընդօրինակող միապետ-արքաների որսորդության և զվարճանքի վայրեր էին: [15, էջ 90-94] Հայոց Երվանդ Վերջին արքայի (մ. թ. ա. IV դ. վերջին տասնամյակներ) համար մեր Պատմահայրը գրում է. «Տնկէ և մայրի մեծ ի հիւսիսոյ կողմանէ գետոյն (Երասխայ), և որմովք ամրացուցանէ, արգելլով ի ներքս այծեմունս երագունս, և զեղանց և զեղջերուաց ազգ, և ցիռս և վարագս. որք ի բազմութիւն աճեցեալ լցին զանտառն, որովք ուրախանայր թագաւորն յաւուրս *որսոց*: Եւ անուանէ զանտառն՝ Ծննդոց»։ [12, Բ, խա]

2. Որսիրանք գավառը և համանուն նախարարությունը

Նարամ-Սուենը Տիրար լեռ, ըստ երևույթին, հասել էր Տիգրիսի վտակ Մեծ Զաբ գետի հոսանքն ի վեր հյուսիս արշավելով: Այս լեռն իր սրբազան ցուլերով և արգելանոցով գտնվելու էր հետագա Մեծ Հայքի Կորճայք նահանգում՝ ամենահարավայինը նրա 15 նահանգներից: Իսկ թե Կորճայքի որ գավառում էին գտնվելու դրանք, ցույց է տալիս նրա գավառներից մեկի *Որսիրանք* անունը [5, էջ 108, 117], ո-

րի *-անք* բաղադրիչը տեղանվանակերտ-ցեղանվանակերտ է՝ ծագած, ըստ երևույթին, այդտեղ իշխած նախարարական տոհմի անունից: Հայոց «Գահնամակին» այս տոհմանունը կրած նախարարություն հայտնի չէ, թեև գավառի դիրքը հստակ է՝ Կորճայքի Ճահուկ գավառի (արևմուտքից) և Պարսկահայքի (արևելքից) միջև: Ս. Երեմյանը դա տեղորոշում է ոչ վաղ անցյալի Գավառ նահիեի տարածքում՝ Գավառ-սու կամ Նեհիլ-չայ գետի հովտում [5, էջ 75; 6], ընդգրկած նաև Կոհ-ի-Նիհորական կոչված լեռնաշղթայի հարավարևմտյան լանջերը: «Աշխարհացոյց»-ում Պարսկահայք նահանգում հիշատակվող ցիռերը տարածված են եղել նաև այստեղ՝ «Կոհ-ի-Նիհորական լեռների արևմտյան փեշերի լերկ ապառաժների վրա»։ [5, էջ 99] Ըստ երևույթին, այս տարածքը ևս մասն է կազմել Տիրար սրբազան լեռան (Կոհ-ի-Նիհորական լեռնաշղթայի մի հատվածի) արգելոց-սրբավայրի:

Որսիրանք գավառին հյուսիսից հարում էր նույն Կորճայք նահանգի Աղբակ Փոքր կոչված գավառը, որը հարևանն էր Աղբակ Մեծ կոչված Վասպուրականի գավառի: [5, էջ 33] Վերջինի առթիվ Ս. Երեմյանը գրում է. «Գրավում էր Մեծ Զավ գետի վերին հոսանքը, որը կոչվում էր Աղբակ գետ, այժմ՝ Ալբակ-սու. գավառիս կենտրոնն էր Հաղամակերտ ավանը (այժմ՝ Բաշ-կալե): Նրանից ոչ հեռու գտնվում էր Սուրբ Խաչ կամ Բարդուղիմեոս վանքը»։ [5, էջ 33] Այս հանրահռչակ վանքի առկայությունն արդեն խոսում է տարածքի սրբազան համարվելու մասին նաև հեթանոսական դարերում (հմմտ. Տարոնի Սուրբ Կարապետի վանքը՝ որպես համահայկական ուխտատեղի): Աղբակ գետի վերնագավառի՝ Երբեմնի ուխտատեղի սրբավայր լինելու մասին է խոսում Գ. Սրվանձտյանցի հետևյալ վկայությունը. «Պարսկահայոց սահմանագլուխը՝ Վասպուրականի գավառը Բաշգալեին մերձ է Ս. Բարդուղիմեոսի վանքը. հոն մշտապես կը գտնվի զույգ մը ճերմակ գոմեշ՝ արու և էգ. որքան ծնին, որքան մեռանին, միշտ երկու հատ կմնան, երբ մեկը քանի մը տարի տենդով տանջվի, այն գոմեշներեն մազ մը բերեն իրեն, վրան պահելու լինի, մեկեն կ'առողջանա» [18, էջ 159]: Որ սպիտակ եղջերավոր կենդանիների պաշտամունքը, իրոք, հեթանոսական արմատներ ունի, պարզ և որոշակի վկայում է Ագաթանգեղոսը: Սասանյանների դեմ տարած հաղթանակի առթիվ Հայոց Խոսրով Մեծ թագավորը «Սպիտակ ցուլք և

սպիտակ նոխազօք, սպիտակ ծիովք և սպիտակ ջորովք, ոսկեղէն և արծաթեղէն զարդուք... զիւր ազգին Արշակունեաց զհայրենեացն պաշտամանց տեղիսն մեծարէր»։ [1, Ա. 22]

Ինչպէս նշվեց, Հայոց «Գահնամակին» *Որսիրանք* անունով նախարարական տոհմ հայտնի չէ, թեպետև «Ձորանամակից» և «Գահնամակից» գիտենք, որ հին Հայաստանում գոյություն են ունեցել երեւների որսին և որսորդությանն առնչվող հետևյալ չորս տոհմերը. Վարաժնունին (իր Վարաժնունեան ճյուղի հետ միասին), Սպանդունին, Սլկունին և Նախճերին։ [12, Ա, Ժբ, Բ, է, Բ, ը, Բ, Ժա; 21, էջ 246, 256, 261-264] Որսիրանք տոհմը բավականին հայտնի էր լինելու, որովհետև մի ամբողջ գավառ եղել է նրա տիրույթը և կրել նրա անունը։ Նշանակում է նա «Գահնամակում» և «Ձորանամակում» անտեսված լինել չէր կարող և, ըստ երևույթին, հանդես է եկել այդ չորս տոհմերից մեկի անուն-անվանումով։ Դրանցից Վարաժնունին և Վարաժնունեանը «Ձորանամակում» հանդես են գալիս «Արևմտյան դռան» բանակային ստորաբաժանման նախարարությունների շարքում (համապատասխանաբար զբաղեցնելով 16-րդ և 19-րդ տեղերը)։ [21, էջ 251] Նշանակում է դրանց տիրույթները գտնվել են Մեծ Հայքի արևմուտքում՝ հեռու Որսիրանքից։ Ուրեմն, վերջինիս տերերը դրանցից որևէ մեկի անվան տակ հանդես գալ չէին կարող։ Նույնը վերաբերում է նաև Սպանդունի նախարարությանը՝ հիշատակված նույն «Արևմտյան դռան» տակ՝ 20-րդ տեղում Վարաժնունի և Ռոփսեան նախարարական տոհմերի հարևանությամբ։ [21, էջ 251]

Ճիշտ է, Վարաժնունի/Վարաժնունեան նախարարությունը ևս հիշատակված չէ «Գահնամակում» և «Ձորանամակում», բայց միևնույն տոհմի ավագ (Վարաժնունին) և կրտսեր (Վարաժնունեանը) ճյուղերը միասնաբար են դիտված և միասնական *Որսապետն արքունի* գործակալական անվանումով՝ 61-րդ տեղով են հանդես գալիս «Գահնամակում»։ [21, էջ 262, 264; 14, էջ 61] Որ այս անվանումով է հայտնի եղել Վարաժնունի տոհմը, ուղղակի վկայություններ կան Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունում»։ Պատմահայրը գրում է. 1. «Ի սորա (Գեղամայ) ծննդոց... ոմն Վարաժ անուն պատանի լեալ, աջող յորս եղջերուց և այծեմանց և վարազոց, դիպածգութեամբ նետից կորովի. զսա ի վերայ որսոց արքունակաց կարգէ (Արտաշես

արքան), և շէսս պարգևէ նմա առ եզերք գետոյն, որ անուանեալ կոչի Հրազդան։ Եւ ի սմանէ ասէն զտունն *Վարաժնունի*»։ [12, Ա, Ժբ:] 2. Վաղաշակը «զդատ ի զաւակէ Գառնկայ, որ ի Գեղամայ, ի վերայ որսոց արքունակաց կարգէ։ Որոյ որդի եղեալ Վարաժ յանուն նորա անուանի ազգն. բայց այս զկնի, յաւուրս Արտաշիսի»։ 3. Արտաշես արքան «զնա *իշխան արքունակացն արարեալ որսոց*, և զշէսս պարգևեալ նմա զՀրազդան գետով՝ յանուն նորա կոչի ազգն *Վարաժնունի*»։ [12, Բ, է, Բ, Ժա] Ուրեմն, կասկած չկա, որ «Գահնամակի» Որսապետն արքունի կոչված անվանումը վերաբերում է Վարաժնունի նախարարությանը։ Այսպիսով, Վարաժնունի նախարարները թե՛ իրենց տիրույթի աշխարհագրական դիրքով, թե՛ արքունի որսապետեր լինելու հանգամանքով Որսիրանք գավառին չեն առնչվում։ Ասվածը վերաբերում է ինչպես նախարարության ավագ՝ Վարաժնունի, այնպես էլ կրտսեր՝ Վարաժնունեան ճյուղերին։

Տիրար լեռնանվան հետ ակնհայտ հնչյունական նմանություն ունի հետագա Մեծ Հայքի արևմտյան մասում տեղորոշվող խեթական արձանագրություններից Tegurziia, իսկ ասորեստանյան արձանագրություններից Tiburzia/Teburzi ձևերով հայտնի երկրանունը, բայց սա էլ Տիրար լեռնանվան հետ ուղղակի կապի մեջ լինել չի կարող իր աշխարհագրական դիրքի պատճառով. գտնվում էր Արևմտյան Տիգրիսի վերնագավառում։ [20, էջ 97-98; 22, էջ 24, 33] Այդուհանդերձ, իր անվամբ նա կարծես հուշում է, որ այստեղ ևս արգելանոց-որսատեղի է գոյություն ունեցել, որը, մեր կարծիքով, առնչվել է Սպանդունի նախարարությանը։ Մովսես Խորենացին սրա վերաբերյալ գրում է. «Ասեմ և *զՍպանդունիսոյ ի վերայ զենարանաց*, և զՀանունիսոյ՝ բազէակիրս և բազէակալս, յաղագս ի մայրիս բնակելոյ»։ [12, Բ, է] Իսկ վերևում տեսանք, որ «Գահնամակում» 51-րդ տեղն զբաղեցրած Սպանդունիները «Ձորանամակում» հիշատակված են «Արևմտյան դուռ» բանակային ստորաբաժանման նախարարությունների շարքում, Վարաժնունի նախարարության հարևանությամբ։ Սպանդունի նախարարական տոհմանվան հիմքում հայերեն *սպանդ* «զոհ, մատաղ, զոհելը» բառն է (որից՝ *սպանդարան* «զոհարան» և *սպանդանոց* «միս մորթելու տեղ»)՝ արմատակիցը *սպանանել* «սպանել» բառի։ [3, էջ 259-260] Այս ամենը խոսում է Սպանդունի տոհմանվան ծիսա-

կան զոհաբերությանը, իսկ տոհմի՝ դա իրականացնող քրմի գործառույթներով օժտված լինելու մասին: Ուրեմն, Որսիրանք գավառը քրմական գործառույթներով օժտված և Մեծ Հայքի արևմուտքում տիրույթ ունեցած Սպանդունի նախարարական տոհմին ևս պատկանած լինել չէր կարող:

Մեծ Հայքի հարավում գտնված Որսիրանք գավառը Սլկունի նախարարական տոհմին ևս պատկանած լինել չէր կարող: Այս տոհմի տիրույթը ևս հեռու էր Որսիրանքից, գտնվում էր Տարոնում: Տոհմը հիշատակված է «Գահնամակի» 48-րդ տեղում, իսկ «Զորանամակում»՝ «Արևմտյան դռան» նախարարությունների շարքում: [21, էջ 250-251] Այս տոհմի նախնու և տոհմանվան վերաբերյալ մեր Պատմահայրը գրում է. «Այլ մոռացաք և դժնեայ Սլաքն անուանեալ այր..., բայց էր այր քաջ: Զսա կարգէ (Վաղարշակ արքա) սակաւ արամբք պահել զեւառնն և որսալ զքոշսն, որք անուանեցան Սլկունիք»: [12, Բ, ը] Հիշատակված լեռը Տարոնի հարավում գտնվող Սիմ լեռն է՝ Սասնա լեռները, որոնք երբեմն ուղղակի *Լեռ* էին կոչվում, [7, էջ 192] ի հակադրություն Տարոնի, որն ուղղակի *Դաշտ* էր կոչվում: [8, էջ 30]

Երեների որսի և որսորդության հետ ուղղակի կապի մեջ եղած վերոհիշյալ չորս նախարարություններից մնում է Նախճերին, որը «Գահնամակում» 59-րդ [21, էջ 250; 14, էջ 61] տեղում է, և որը կարող էր լինել Որսիրանք գավառի ժառանգական տերը: «Զորանամակում» նրա անունը բացակայում է, ըստ երևույթին, այն պատճառով, որ հռոմեա-պարսկական 363թ. պայմանագրով այն անցել էր Սասանյան Պարսկաստանին [19, Դ, ծ] և միացվել էր նրա Հեղայաբ (նախկին՝ Ադիաբենե) նահանգին: [5, էջ 72] Նրա իշխող տոհմի Որսիրանք անունը ևս կարող էր այդ ժամանակ փոխարինված լինել *Նախճերի* անվամբ՝ ծագած, ըստ երևույթին, պարսկերեն (միջին պարս. /պահլավ.) *նախջիր/նախջիր* «որս, որսի կենդանի, երե, այծյամ» բառից. հմմտ. նաև պարսկերենից փոխառյալ հայերեն *նախճիր* «մեծ կոտորած (որսի կամ պատերազմի մեջ՝ գազանների, անասունների կամ մարդոց)» բառը: [2, էջ 422]

ԵԶՐԱՀԱՆԳՈՒՄ. Աքադի Նարամ-Սուեն թագավորի հիշատակած Տիբար լեռը, որտեղ նա ցուլ էր սպանել, մեր կարծիքով, գտնվել

է Վանա լճից հարավարևելք՝ Մեծ Հայքի Կորճայք նահանգի Որսիրանք գավառում: Սա գտնվում էր Տիգրիսի վտակ Մեծ Զաբ գետի հոսանքն ի վեր Հայկական լեռնաշխարհի բերող Նարամ-Սուենի արշավուղու վերջնամասում: Ըստ այսմ, Տիբար լեռն իր արգելանց-որսատեղիով չէր կարող գտնվել Վանա կամ Սևանա լճերից արևմուտք, որտեղ էին Մեծ Հայքում արտոնված որսին և որսորդությանն առնչված հայտնի նախարարական տոհմերի Վարաժնունի/Վարաժնունյանների, Սպանդունիների և Սլկունիների տիրույթները: Մնում է այդպիսի նախարարական տոհմերից մեկը՝ «Գահնամակում» 59-րդ տեղն զբաղեցրած Նախճերին, որի հին՝ *Որսիրանք* տոհմանունն էր ակնհայտորեն կրում *Որսիրանք* գավառը: «Զորանամակում» այս տոհմանվան բացակայությունը բացատրվում է նրանով, որ մ. թ. 363թ. հռոմեա-պարսկական պայմանագրով Որսիրանքը անջատվել էր Մեծ Հայքից և միացվել պարսկական Հեղայաբ (Ադիաբենե) նահանգին: Դրա հետ միասին փոխված էր լինելու նրա տեր նախարարության անվանումը. *Նախճերի* տոհմանվան հիմքում միջին պարսկերեն *նախջիր/նախջիր* «որս, որսի կենդանի, երե, այծյամ» բառն է: Որսիրանքի տերերը այս տոհմանվամբ են գրանցված «Գահնամակում»:

Գ ր ա կ ա ն ո թ յ ու ն

1. Ազաթանգեղայ պատմություն Հայոց: Քննական բնագիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Կանայանցի: Երևան: ԵՊՀ հրատ. 1983: 552 էջ:
2. Աճառյան Հ. Հայերեն արմատական բառարան: Հ. III: Երևան: ԵՊՀ հրատ. 1977: 635 էջ:
3. Աճառյան Հ. Հայերեն արմատական բառարան: Հ. IV: Երևան: ԵՊՀ հրատ. 1979: 675 էջ:
4. Անանուն (Սեբեդոսի Եպիսկոպոսի Պատմություն: Բաղդատուրթամբ ձեռագրաց, հանդերձ առաջաբանի եւ ծանոթագրութեամբք ի ձեռն Ստ. Մալխասեանց): Երևան: 1939: «Արմֆան»: 217 էջ:
5. Երեմյան Ս. Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի: Երևան: ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ. 1963: 155 էջ:
6. Երեմյան Ս. «Ուրարտու պետությունը. 860-59 թթ. մ. թ. ա. » քարտեզ: Երևան: 1980:

7. Թովմա Արծրունի և Անանուն: Պատմութիւն տանն Արծրունեաց: Երևան: ԵՊՀ հրատ. 1985: 558 էջ:

8. Հակոբյան Թ. , Մելիք-Բախշյան Ստ. , Բարսեղյան Հ. Հայաստանի և հարակից շրջանների բառարան: Հ. II: Երևան: ԵՊՀ հրատ. 1988: 991 էջ:

9. Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա. հնագույն ժամանակներից մինչև IX դ. կեսերը: Հ. I: Երևան: ԵՊՀ հրատ. 1981: 943 էջ:

10. Մանանդյան Հ. Տիգրան Երկրորդը և Հռոմը: Երևան: ԵՊՀ հրատ. 1940: 259 էջ:

11. Մելիք-Օհանջանյան Կ. Միթրա-Միհրի արքայականներն ու գործակալները: «Գրական-բանասիրական հետախուզումներ»: Գիրք առաջին: Երևան: ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ. 1946: 269-327 էջեր:

12. Մովսիսի Խորենացու պատմութիւն Հայոց: Քննական բնագիրը Մ. Արեղյանի և Ս. Հարությունյանի: Երևան: ԵՊՀ հրատ. 1981: 590 էջ:

13. Մովսիսյան Ա. Հայաստանը Քրիստոսից առաջ երրորդ հազարամյակում (ըստ գրավոր աղբյուրների): Երևան: ԵՊՀ հրատ. 2005: 176 էջ:

14. Յակոբեան Ա. «Գահնամակ ազատաց եւ տանուտէրանց Հայոց». հետազոտութիւն և բնագիր: «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ ու ժողովուրդներ»: XXVIII: Երևան: ՀՀ ԳԱԱ հրատ. 2011: 27-66 էջեր:

15. Պետրոսյան Լ. Այգի-պարտեզներ և սրբավայր-արգելանոցներ հին Արևելքում և Հայաստանում: ՀՀ ՀԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ»: XXI: Գյումրի: 2018: 84-95 էջեր:

16. Սասնա ծռեր. ժողովրդական վեպ: Ընդհանուր խմբագրությամբ Մանուկ Արեղյանի: Աշխատակցությամբ Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանի: Հ. Ա: Յերեվան: «Արմֆան»: 1936: 1128 էջ:

17. Սասնա ծռեր. ժողովրդական վեպ: Հ. Բ: Մասն երկրորդ: Յերեվան: Պետհրատ. 1951: 1004 էջ:

18. Սրվանձտյանց Գ. Երկեր: Հ I: Երևան: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ. 1978: 410 էջ:

19. Փաւստոսի Բիւզանդացու պատմութիւն Հայոց: Բնագիրը Ք. Պատկանյանի: Երևան: ԵՊՀ հրատ. 1987: 456 էջ:

20. Քոսյան Ա. Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները (ըստ խեթական սեպագիր աղբյուրների): Երևան: ՀՀ ԳԱԱ հրատ. 2004: 167 էջ:

21. Адонц Н. Армения в эпоху Юстиниана. Издание второе. Ереван. Изд. Ереванского университета. 1971. 526 стр.

22. Арутюнян Н., Биайнили (Урарту). Военно-политическая история и вопросы топонимики. Ереван. Изд. АН АрмССР. 1970. 472 стр.

23. Дьяконов И. М. Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту. «Вестник древней истории». 1951. № 2. стр. 255-356.

24. Дьяконов И. М., Ранние деспотии в Месопотамии. «История древнего мира. Ранняя древность». I. Москва. Глав. Ред. Восточной литературы. 1989. Стр. 73-85.

25. Топоров В. Н. Митра. «Мифы народов мира. Энциклопедия». Т. II. Москва. Изд. Советская энциклопедия. 1988. Стр. 154-157.

Plutarche.Lucullus.<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0046%3Achapter%3D24>

References

1. History of Armenia by Agatangeghos [Agat'angeghay patmut'iwn Hayots']. Yerevan. Pub. Yerevan State University, 1983. 552 p. (in Armenian)

2. Acharyan H. Root dictionary of Armenian language [Hayeren armatakan barraran]. Yerevan. YSU pub. Vol. III. 1977. 635 p. (in Armenian).

3. Acharyan H. Root dictionary of Armenian language [Hayeren armatakan barraran]. Yerevan. YSU pub. Vol. IV. 1979. 674 p. (in Armenian).

4. Ananun. History of pontiff Sebeos [Sebeosi yepiskoposi Patmut'iwn]. Yerevan. «Armfan».1939. 217 p. (in Armenian).

5. Yeremyan S. Atlas of the Armenia [Hayastany yst «Ashkharhats'oyts'»-]. Yerevan. Academy of sciences SSR of Armenian. 1963. 155 p. (in Armenian)

6. Yeremyan S. State of Urartu. In 860-59 BC. Map. [«Urartu petut'yuny. 860-59 t't'. m. t'. a. » k'artezy], Yerevan. 1980. (in Armenian)

7. Tovma Artsruni and Ananun. History of the family Artsruni [Patmut'iwn tann Artsrunes]. Yerevan. YSU pub. 1985. 558 p. (in Armenian)

8. Hakobyan T. , Melik'-Bakhshyan St. , Barseghyan H. Dictionary of toponymy of Armenia and adjacent territories [Hayastani yev harakits' shrjan-neri barraran], vol. II. Yerevan. YSU pub. 1988. 991 p. (in Armenian)

9. The Reading book of History of the Armenian People [Hay zhoghovrdi patmut'yan k'restomatia]. Vol. I. Yerevan. YSU pub. 1981. 943 p. (in Armenian).

10. Manandyan H. , Tigran II and Rome [Tigran yerkrordy yev Hrromy], Yerevan. YSU pub. 1940. 259 p. (in Armenian)

11. Melik-Ohanjanyan K. , Satellites and henchmans of God Mitra-Mihr [Mit'ra-Mihri arbanyaknern u gortsakalnery]. «Literary and philological research». Vol. I. Yerevan. Academy of sciences SSR of Armenian.1976. 269-327 p. (in Armenian)

12. Movses Khorenatsi. The history of Armenia. [*Movsisi Khorenats'woy patmut'iwn Hayots'*], Yerevan. YSU pub. 1981. 590 p. (in Armenian)
13. Movsisyan A. , Armenian in III millennium BC [*Hayastany K'ristosits' arraj yerrord hazaramyakum*], Yerevan. YSU pub. 2005. 176 p. (in Armenian)
14. Yakobean A. , Local table of Armenian feudal lords. [*Gahnamak azatats' yev tanuterants' Hayots'*]. «Countries and peoples of the Near and Middle East. XXVIII. Yerevan. National academy of sciences of RA. 2011. 27-66 p. (in Armenian)
15. Petrosyan L. , Parks-gardens and sanctuaries-reserves in the ancient East and in Armenia. [*Aygi-partezner yev srbavayr-argelanots'ner hin Arev-elk'um yev Hayastanum*], «Scientific works» of the Shirak center for armeno-logical studies of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Vol. XXI. Gyumri. 2018. 84-95 p. (in Armenian)
16. «Sasna Tsrer» (Daredevils of Sassoun). [*Sasna tsrrer*]. Vol. I, Yerevan. «Armfan». 1936. 1128 p. (in Armenian)
17. «Sasna Tsrer» (Daredevils of Sassoun) [*Sasna tsrrer*]. Vol. II. Part II. Yerevan. Gov. pub.1951. 1004 p. (in Armenian)
18. Sravandztyants G. Works. [*Yerker*], Vol. I. Yerevan. , Academy of sciences SSR of Armenian. 1978. 410 p. (in Armenian)
19. Pavstos Buzand. History of Armenia. [*P'awstosi Biwzandats'woy pat-mut'iwn Hayots'*]. Yerevan. YSU pub. 1987. 456 p. (in Armenian)
20. Qosyan A. , The toponyms of the Armenian Highland (according to Hittite cuneiform sources) [*Haykakan lernashkharhi teghanunnery (yst khet'akan sepagir aghbyurneri)*]. Yerevan. Academy of sciences SSR of Armenian. 2004. 167 p. (in Armenian)
21. Adonts N. Armenia in the era of Justinian [*Armeniâ v épo u Ūstiniana*], Yerevan. YSU pub. 1971. 526 p. (in Russian)
22. Arutyunyan N. Biaynili (Urartu). Military-political history and issues of toponymy [*Biaynili (Urartu). Voенно-političeskaâ istoriâ i voprosy toponimiki*], Yerevan. Academy of sciences SSR of Armenian. 1970. 472 p. (in Russian)
23. Dyakonov I. M. Assyrian-Babylonian sources on the history of Urartu [*Assiro-vavilonskie istočniki po istorii Urartu*]. «Vestnik drevnejistorii». 1951. N 2. 255-356 p. (in Russian)
24. Dyakonov I. M., Early despotian states in Mesopotamia [*Rannie despotii v Mesopotamii*], M. Main edition of Eastern literature. 73-85 p. (in Russian)

25. Toporov V. N. Mitra. Myths of the peoples of the world. Encyclopedia [*Mitra, «Mify narodov mira. Ėnciklopediâ»*]. Vol. II. M. Soviet encyclopedia pub. 1988. 154-157p. (in Russian)

Plutarch. Lucullus. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0046%3Achapter%3D24>

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Լուսինե Պետրոսյան Սարգսի, Պատմական գիտությունների թեկնածու

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն
«Շիրակի Մ. Նալբանդյանի անվան պետական համալսարան»
հիմնադրամ

Հայաստանի Հանրապետություն

E-mail: vahe1996@mail.ru, **orcid**: 0000-0002-3208-9670

Information about the author

Lusine Petrosyan Sargis. Ph.D. of Historical sciences

Shirak Center for Armenological Studies of the National Academy of Sciences RA.

«M. Nalbandyan State University of Shirak» foundation.

Republic of Armenia

E-mail: vahe1996@mail.ru, **orcid**: 0000-0002-3208-9670

Информация об авторе

Лусине Саргисовна Петросян. Кандидат исторических наук

Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА,

Фонд «Ширакский государственный университет имени

М. Налбандяна»

Республика Армения

E-mail: vahe1996@mail.ru, **orcid**: 0000-0002-3208-9670